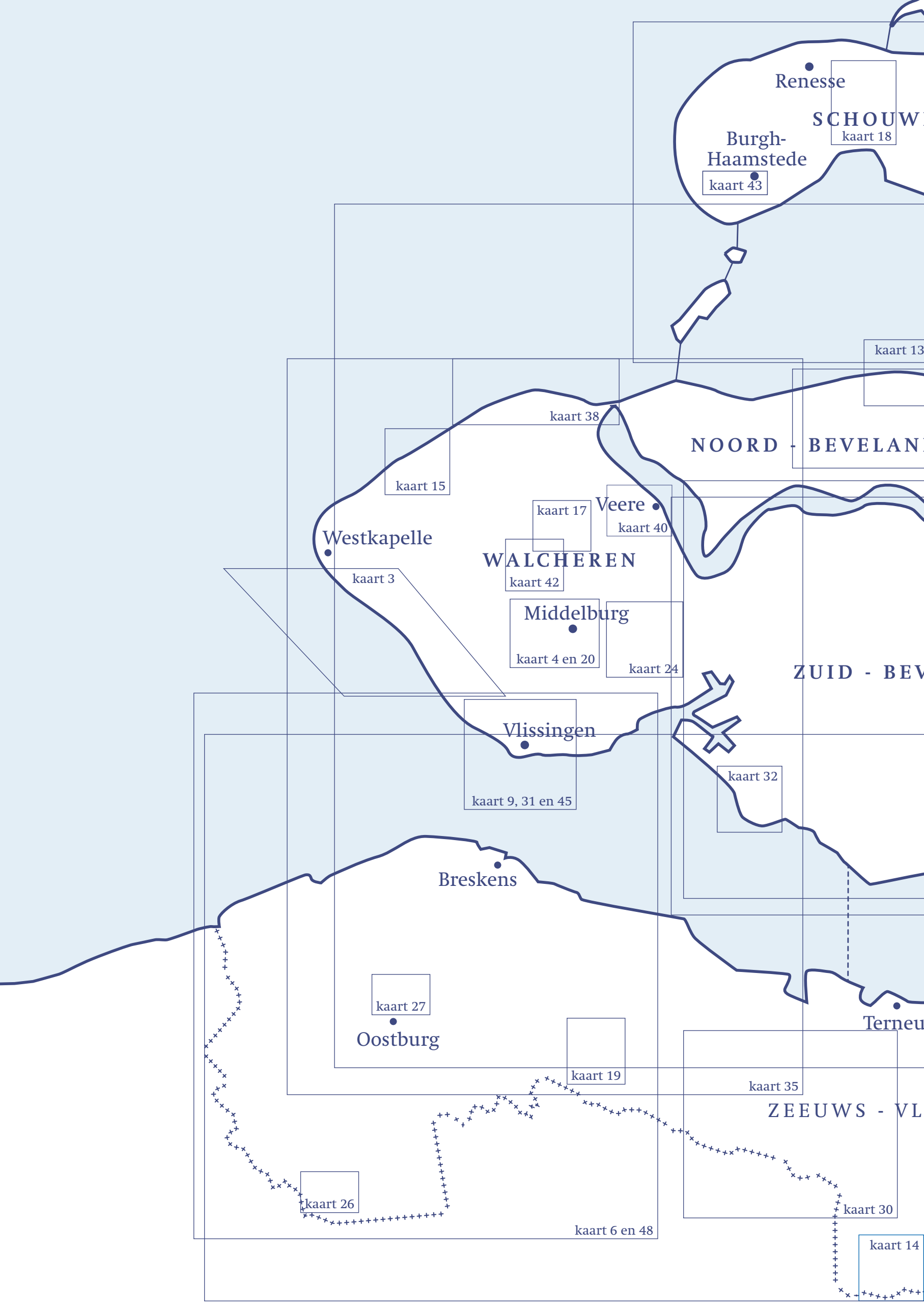

A detailed historical map of Zeeland, the Netherlands, showing the Scheldt river delta and surrounding regions. The map is color-coded with blue for water, green for forests, and tan for land. Various towns and geographical features are labeled in Dutch. A semi-transparent white box with blue text is overlaid in the center.

DE OUDE KAARTEN VAN ZEELAND

Stad en dorp, land en water
in vier eeuwen cartografie

Aad de Klerk

Renesse

SCHOUWDE

kaart 18

Burgh-Haamstede

kaart 43

kaart 13

kaart 38

NOORD - BEVELAND

kaart 15

kaart 17

Veere

kaart 40

Westkapelle

kaart 3

WALCHEREN

kaart 42

Middelburg

kaart 4 en 20

kaart 24

ZUID - BEVELAND

Vlissingen

kaart 9, 31 en 45

kaart 32

Breskens

kaart 27

Oostburg

kaart 19

kaart 35

ZEEUWS - VLAANDEREN

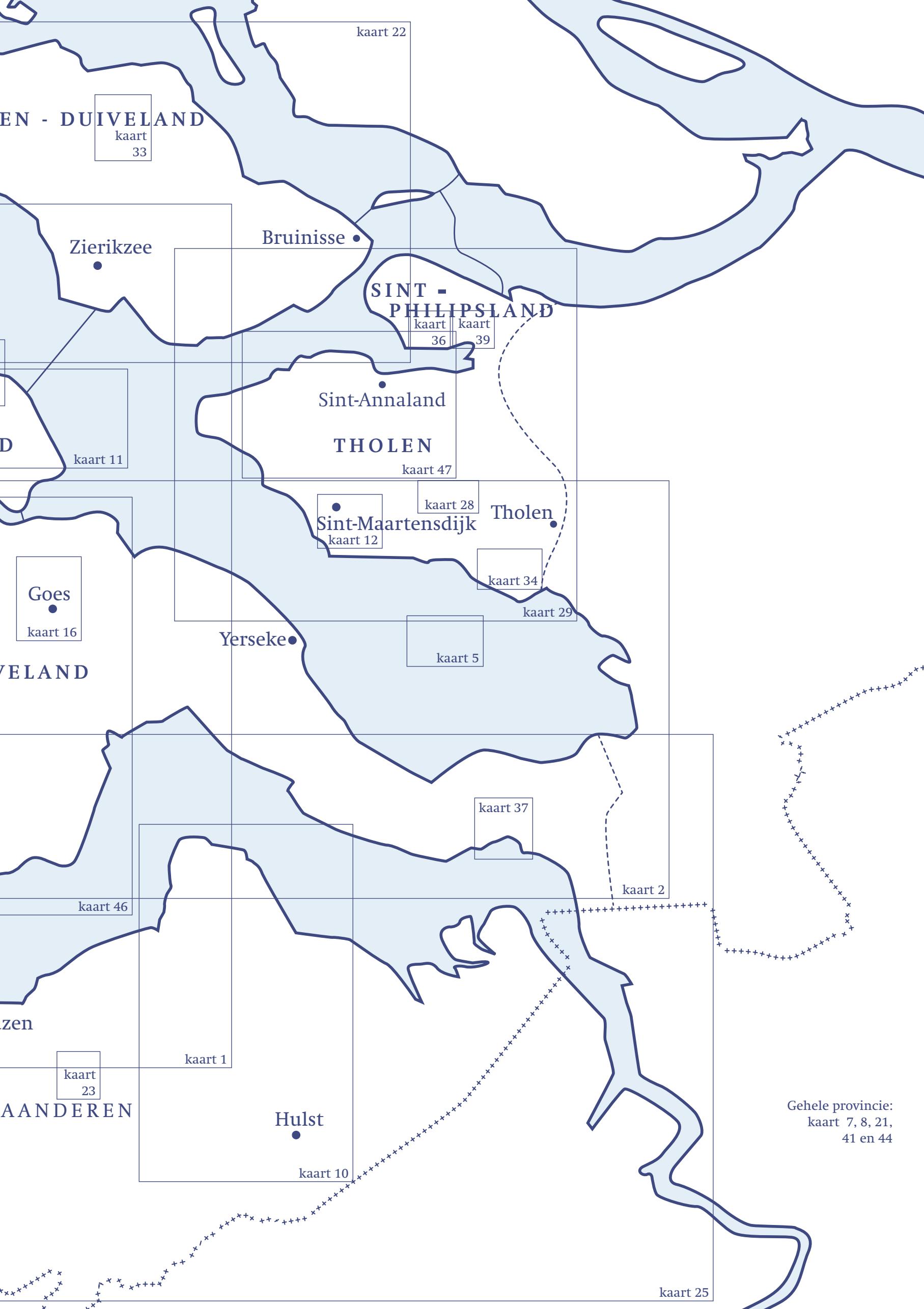
kaart 26

kaart 6 en 48

kaart 30

kaart 14

Terneuzen

kaart 22

EN - DUIVELAND

kaart
33

Zierikzee

Bruinisse

SINT -
PHILIPS LAND

kaart
36

kaart
39

Sint-Annaland

THOLEN

kaart 47

kaart 11

kaart 28

Sint-Maartensdijk

kaart 12

Tholen

kaart 34

kaart 29

Goes

kaart 16

kaart 5

Yerseke

kaart 37

kaart 2

kaart 46

kaart 1

kaart
23

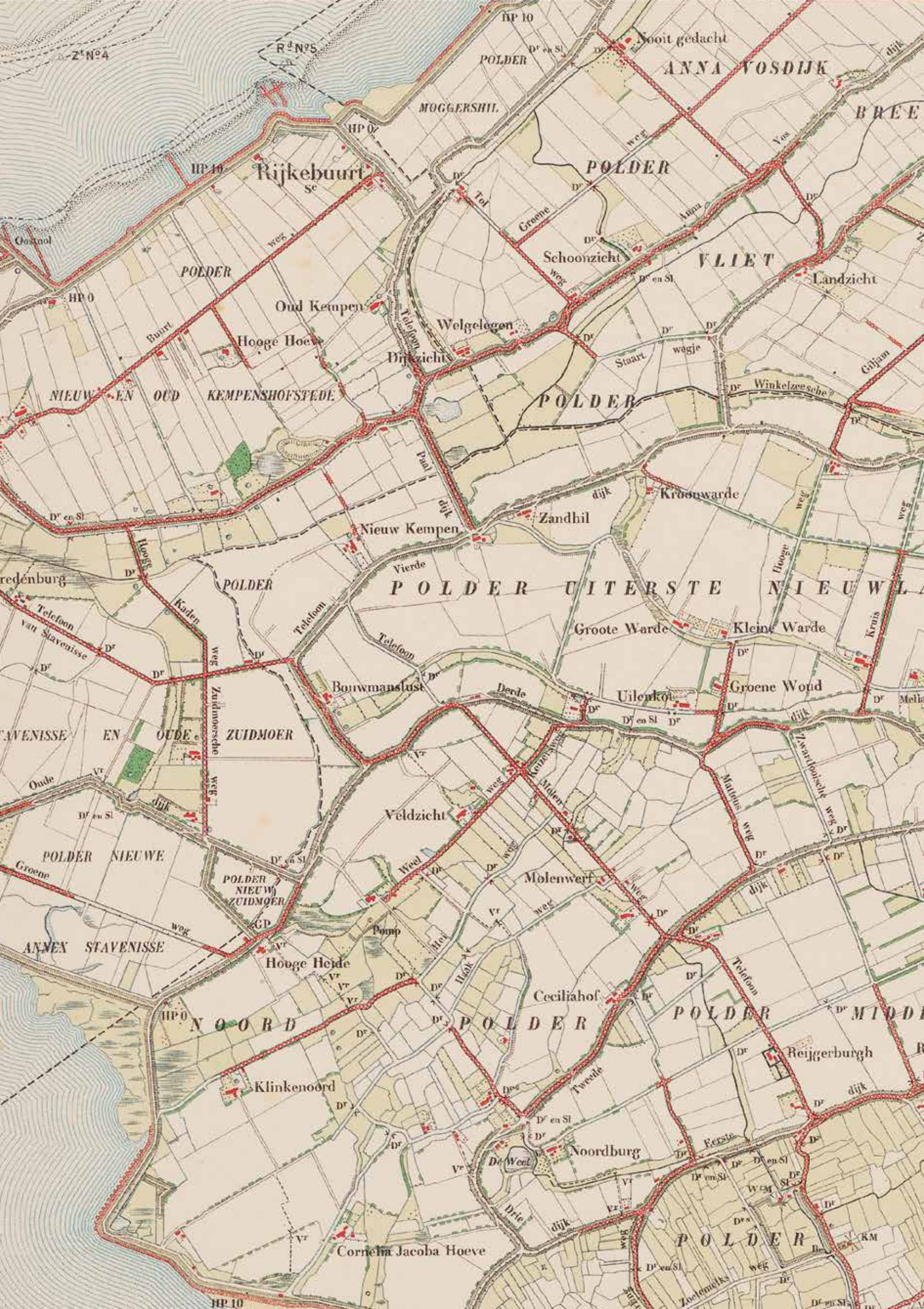
AANDEREN

Hulst

kaart 10

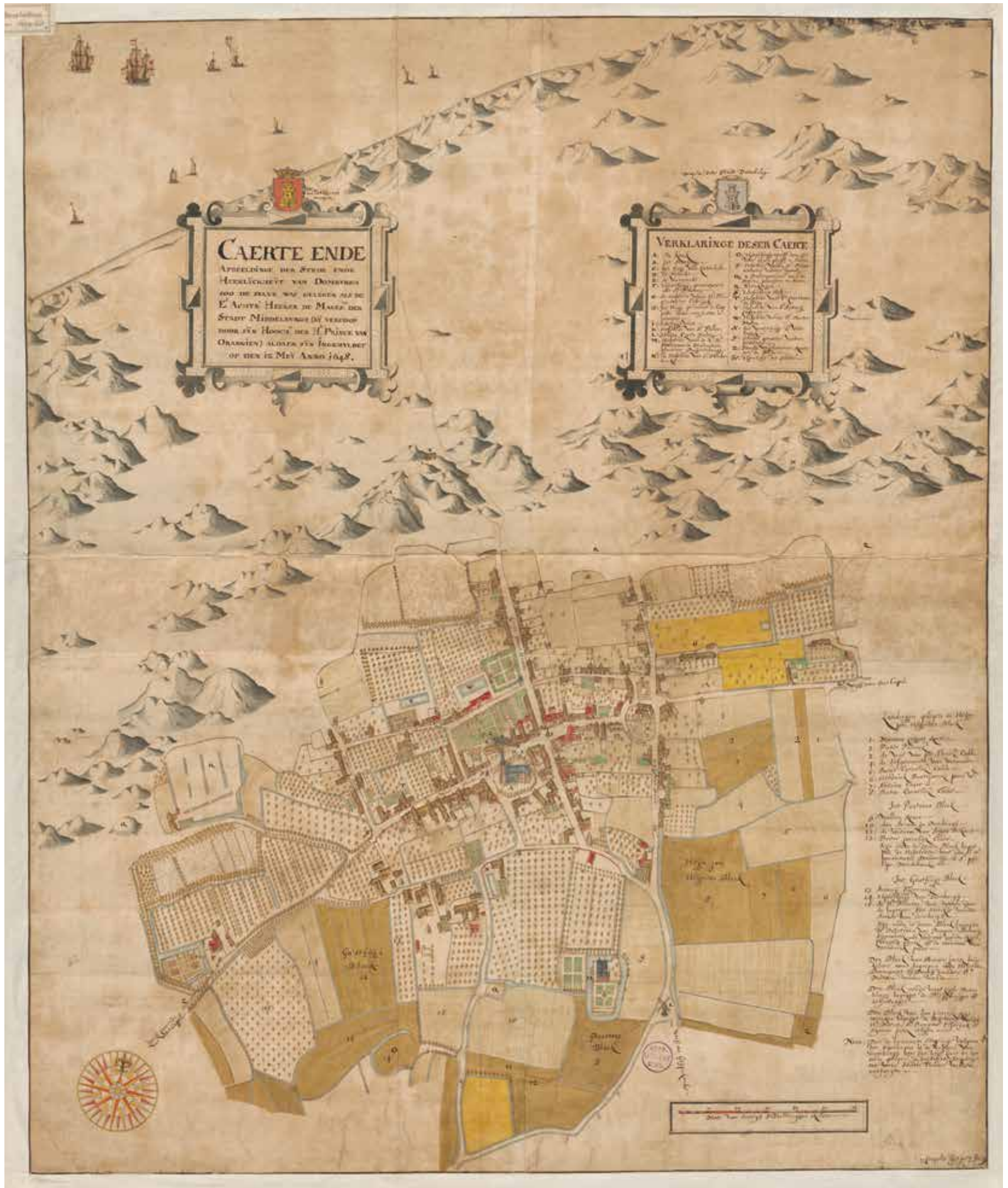
Gehele provincie:
kaart 7, 8, 21,
41 en 44

kaart 25

DE OUDE KARTEN VAN ZEELAND

Inhoud

Inleiding	7
1 De Schelde in vogelvlucht, van Rupelmonde tot de zee	12
2 Half land, half water. Zuid-Beveland in 1542, 1543	16
3 Een panoramisch beeld van Walcheren. Rondgekeken door Anthonis van den Wijngaerde	18
4 Middelburg en omgeving in kaart gebracht door een keizerlijk/koninklijk geograaf	22
5 Een verdrinkende stad. Reimerswaal getekend door Jacob van Deventer	24
6 Noordwestelijk Vlaanderen door de ogen van Pieter Pourbus	26
7 Zeeland als onderdeel der ‘ganse aarde’	30
8 Navigeren op een zestiende-eeuwse kaart. De Zeeuwse eilanden door Lucas Waghenaer	32
9 Een Engelse kijk op Vlissingen in 1588	34
10 Oorlogsverslaggeving door middel van een kaart	36
11 Een ‘drijvend’ eiland wordt herdijkt. Noord-Beveland in 1598	38
12 Sint-Maartensdijk als kasteelstad op een zeventiende-eeuwse kaart	42
13 Polderplanologie. Colijnsplaat in 1625	46
14 Een strategische sluis: Sas van Gent in 1633	48
15 Domburg, nog niet aan zee	50
16 Een stad met werk in uitvoering. Goes door Jacob Reynoutsen	52
17 Gapinge en omgeving op een midden-zeventiende-eeuwse tiendkaart	54
18 Een raadselachtige kaart van een drassig deel van Schouwen	56
19 Een vesting en een schans op een kaart in een ommeloper	58
20 Middelburg ‘in opstand’. De Zeeuwse hoofdstad in vogelvluchtperspectief	60
21 Zeeland in delen, door Visscher en Roman	62
22 Schouwen en Duiveland aan de wand. Een kaart uit het derde kwart van de zeventiende eeuw	64
23 Zaamslag, een kruiswegdorp op een ‘onmogelijke’ kaart	66
24 De ‘achterkant’ van Walcheren. Een zeventiende-eeuwse kaart van het nieuwe land	68
25 Staats-Vlaanderen in de volle breedte in 1677	70
26 Een grensgeval. Eede op een kaart in een ommeloper uit 1693	74
27 Het zesde ‘begin’. De Grote Henricuspolder in 1722	76
28 Een beeld van een heerlijkheid. Poortvliet in 1730/1744	78
29 Vader en zoon aan het werk. Tholen door de Hattinga’s	80
30 Water als wapen. Philippine in 1747	82
31 Het arcadische Walcheren. Buitenplaatsen bij de Hattinga’s	84
32 Borssele, een bijzonder dorp op een indrukwekkende kaart	86
33 Een bedrijfskaartje van een bekroonde boerderij	88
34 Een gekrompen dorp in een bedrijfskaartboek	90
35 Tonnen en wrakken op een paskaart. De Zeeuwse wateren in 1774 in kaart gebracht	92
36 De voorstraat als de dorpsstraat. Het nieuwe dorp Sint-Philipsland	94
37 Een moderne polder. De Reigersbergse Polder anno 1782	96
38 Dynamiek vastgelegd. De duinen van Oranjezon op een laat-achttiende-eeuwse kaart	98
39 Een halve polder grote boerderij	100
40 Franse plannen met Veere	102
41 De Zeeuwse wateren op een Franse kaart	104
42 De nadagen van een Walcherse buitenplaats. Molenbaix op een negentiende-eeuwse kaart	108
43 ’s Konings domeinen voor 74,5 straken. Een tiendkaart van de burg van Burgh	110
44 Een ambtelijke kaart van Zeeland	112
45 Een kaart vol verwachting. Vlissingen anno 1873	114
46 Een poel vol water. Zuid-Beveland op een negentiende-eeuwse atlaskaart	116
47 Van oud naar nieuw. Sint-Annaland op de Bonnekaart	118
48 Een fragment van de stafkaart van westelijk Zeeuws-Vlaanderen: herinnering aan een vluchtig vliegveld	120
Verklarende woordenlijst	122
Literatuur	124
Verantwoording	125
Over de auteur	128
Colofon	128

← Kaart van Domburg
anno 1648; zie kaart 15

p. 2 en 3:
Kaart van een gedeelte
van het eiland Tholen
rond 1910; zie kaart 47

ACAD.
LUGD. BAT.
BIBL.

Inleiding

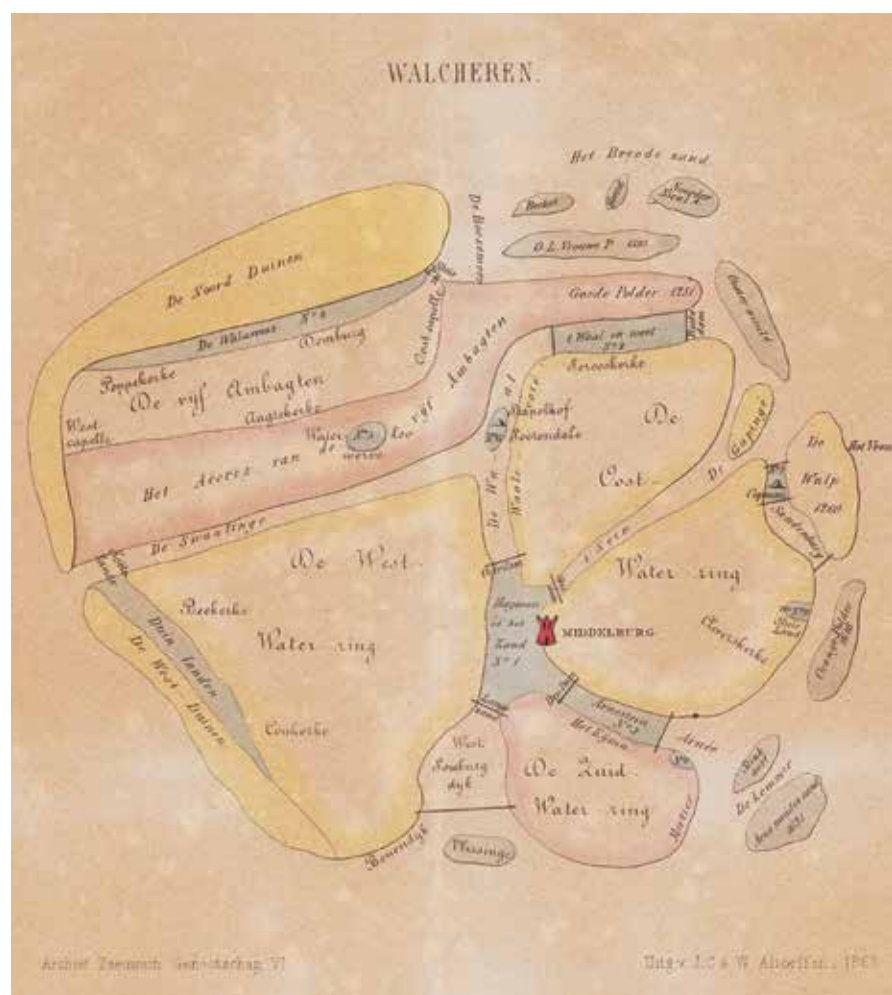
Een eenvoudige cirkel, een simpel vierkantje, een onopvallend slingerlijntje. Het zijn drie willekeurige voorbeelden van elementjes die met enig speurwerk zijn te vinden op drie oude kaarten. De cirkel getuigt van het bestaan van een particulier, rond (!) vliegveldje in de buurt van Breskens, in het gebied waar momenteel het veelbesproken project Waterdunen in uitvoering is. Het veldje moest wel terecht komen op een stafkaart van vlak voor de Tweede Wereldoorlog, aangezien stafkaarten nu eenmaal zo compleet mogelijk het landschap verbeelden.

Het vierkantje treffen we aan in het dorp Borssele. Het staat voor een zogeheten schutte: een omheinde ruimte waar losgebroken vee kon worden gestald. We zien het op een kaart die in 1761 van Borssele werd gemaakt; niet om de schutte af te beelden, maar om het heerlijke bezit en de opbrengsten daaruit vast te leggen. Het derde element, het slingerlijntje, markeert de plek waar overtoellig water via een uitwateringssluys bij Middelburg kon worden geloosd. Met goed zoeken is het te vinden op een plattegrond die Jacob van Deventer in de zestiende eeuw van de stad maakte. Deze kaart moest primair militaire belangen dienen, en de sluis was blijkbaar belangrijk genoeg om opgemerkt te worden. Alle drie, vliegveld, schutte en sluis, zijn inmiddels uit het landschap verdwenen, maar oude kaarten tonen hun vroegere bestaan.

Natuurlijk komen op zulke kaarten ook ‘standvastiger’ onderdelen van het landschap voor. Aan de cirkel die in de negende eeuw ter plekke van het latere Middelburg werd getrokken als basis voor een omwald en omgracht verdedigingswerk – de burg – herinnert de cirkel van straten op dezelfde, zestiende-eeuwse kaart van Jacob van Deventer, zoals dat ook tegenwoordig nog altijd het geval is. De rechte lijnen en hoeken waarmee de ‘nieuwe’ dorpen Colijnsplaat (in 1598), Borssele (in 1616) en Zaamslag (rond 1648) werden vormgegeven, laten zich op oude kaarten even goed herkennen als op hedendaagse luchtfoto’s. Het kerkhof van het Schouwse Ellemeet staat op een kaart uit het midden van de zeventiende eeuw en is tot op de dag van vandaag als zodanig – weliswaar nu zonder kerk – herkenbaar.

Zoals uit deze voorbeelden blijkt zijn oude kaarten soms onmisbare hulpmiddelen bij het spoorzoeken. En dat is wat dit boek beoogt: de lezer én de kijker aan de hand van oude topografische kaarten meenemen op een reis door Zeeland, een reis met het karakter van een spoorzoektocht. Een zoektocht soms naar kortstondige en verdwenen sporen, soms naar bestendige en nog bestaande sporen.

Daarvoor moeten eerst enkele **begrippen** worden verklaard. Om te beginnen: oude topografische kaarten. Die heten zo naar het Griekse woord ‘topos’ voor plaats, omdat ze bedoeld zijn om op uniforme wijze zo nauwkeurig en volledig mogelijke informatie te verschaffen over plekken op de aarde. En dat in de meest uitgebreide zin van het woord, dus niet beperkt tot steden en dorpen. De kaarten heten in de wandeling ook wel landkaarten – hoewel er soms flink wat water op is afgebeeld. En we noemen ze oud

Voorbeeld van een historische kaart: reconstructie van het ontstaan van Walcheren door Jacob Verheye van Citters (Zeeuws Archief, KZGW, Zelandia Illustrata I, inv. nr. 230)

omdat ze niet langer geschikt zijn voor het doel waarvoor ze ooit zijn gemaakt, maar vaak nog wel historische of artistieke betekenis hebben. Naast oude kaarten kennen we ook historische kaarten. Dat zijn kaarten die niet de situatie van het moment van hun ontstaan weergeven, maar die een vroegere gesteldheid in beeld brengen. Ze waren bedoeld als reconstructie van een bepaald gebied in het verleden en hadden vaak de functie van bewijsmateriaal. Voorbeelden van zulke reconstructies zijn enkele kaarten die de jurist Jacob Verheye van Citters (1753-1823) maakte. Zo moest een kaartje van Walcheren dienen om zijn theorie over het ontstaan van Zeeland en Walcheren te onderbouwen. Deze categorie van historische kaarten blijft in dit boek buiten beschouwing. Aan de hand van 48 oude topografische kaarten willen we Zeeland ontdekken of herontdekken. De **keuze** was soms moeilijk. Het aanbod is namelijk groot – in weerwil van het hardnekkige

In 1504 of 1505 werd een kaart gemaakt van de Schelde, een kaart die met een lengte van vijfenhalve meter de grote uitgestrektheid van het afgebeelde gebied weerspiegelt. Centraal daarop staan de ene en de andere Schelde: de Oosterschelde en de Honte of Westerschelde, en daaromheen een panoramisch beeld van de Zeeuwse eilanden, een deel van Vlaanderen en een gedeelte van Brabant.

Door een anonieme tekenaar werd in 1504 of 1505 – vermoedelijk in opdracht van de stad Antwerpen – een kaart gemaakt van de loop van de Schelde, het gedeelte tussen Rupelmonde (even stroomopwaarts van Antwerpen) en de zee. Het vervaardigen van de kaart had naar alle waarschijnlijkheid te maken met onenigheid over de rechten op de tol die door Zeeland op de Schelde werd geheven. Dat was een kwestie waarover tot op het hoogste niveau, de Grote Raad in Mechelen, processen werden gevoerd en waarbij het van belang was de juiste loop van beide Scheldearmen te kennen. Aanvankelijk was de Oosterschelde – hoewel met een veel smallere monding dan tegenwoordig – de belangrijkste rivierloop waarlangs schepen voeren van en naar de Brabantse steden. In de loop van de vijftiende eeuw werd deze functie geleidelijk overgenomen door de Honte of Westerschelde. Dat had consequenties voor de Zeeuwse tol die aanvankelijk werd geheven in Yersekeroord, tegenover Bergen op Zoom, maar die men in een later stadium probeerde te innen vanaf wachtschepen op de rivier.

We richten de aandacht hier op een klein deel van de kaart: het meest westelijke gedeelte tussen de Noordzee ('Een zee geheeten Nortzee') en het Zuid-Bevelandse Goes. De toeschouwer kijkt als in vogelvlucht vanuit het zuiden in noordelijke richting. Op de voorgrond zien we het noorden van Vlaanderen, op de achtergrond Schouwen en een klein gedeelte van Duiveland, beide eilanden afgebeeld in een zandkleur en daarmee afwijkend van het elders overheersende groen. Centraal liggen de eilanden Walcheren, Noord-Beveland, Wolfaartsdijk en Zuid-Beveland. Tussen dit viertal in is als een heel klein en zo te zien onbedijkt eilandje ook nog Sint-Joosland ('Sint Joes sant') te onderscheiden. Ten noorden van deze eilanden zien we de Oosterschelde, ten zuiden de Westerschelde ('de Honte'). Dat de Oosterschelde aanvankelijk de belangrijkste Scheldeloop was blijkt ook uit de naamgeving van de eilanden. Zo spreekt de kaart van Schouwen 'beoesterscelt', dat wil zeggen ten oosten van de Oosterschelde (al ligt het strikt gezien ten noorden daarvan); en worden Noord-Beveland en Wolfaartsdijk aangeduid als 'bewesterscelt' oftewel ten westen

[Kaart van de Schelde van Rupelmonde tot aan de zee] (fragment Westkapelle-Goes)

anoniem; 1504-1505 | schaal: ca. 1:20.000 (in lengterichting)
manuscript; gekleurd; 75 x 547 cm. | het noorden boven
Stadsarchief Antwerpen, BE SA 16689

> Zeeland

van de Oosterschelde (al liggen zij eigenlijk ten zuiden daarvan). Interessant is ook het voorkomen op deze vroege afbeelding van de aanduiding Roompot ('den Roompot') voor de monding van de Oosterschelde ten noorden van Veere ('Ter Veeren'). Meer naar het zuiden zijn ook de Zuidvliet ('Suytvliet'), de Schenge ('de Scenghen') en de Trentvliet ('de Trent vliet') als aparte stromen aangeduid. De Zwake ('de Zweke') is afgebeeld als een inham die vanaf de Schenge ver Zuid-Beveland insteekt.

In het gebied van de Honte valt een afwisseling van (bewoonde) eilanden en (onbewoonde) zandplaten op. In het westen gaat het om een naamloze zandplaat en twee eilanden: het ene met de aanduiding 'Vlaenderen' met daarop onder meer een molen en de kerk van Cadzand ('Casant'), het andere eveneens betiteld als 'Vlaenderen' met daarop ook een molen en de kerk van Wulpen ('Vulpem'). Plaat en eilanden zijn onderling en van de kust gescheiden door wateren als de Nagel ('den Naghel'), de Vloer ('den Vloer') en het Zwarte Gat ('t Zwertegat'). Centraal op het kaartgedeelte springt een grote, driehoekige zandplaat in het oog die simpelweg genoemd staat als 'Scelt sant'. Ten zuiden daarvan zien we het door water omringde Biervliet en een kleinere zandplaat met de aanduiding 'de Stelle'. Deze naam en het afdak op palen (dat we ook zien op Sint-Joosland) wijzen erop dat hier vermoedelijk in het zomerhalfjaar schapen werden geweid, die hier

dan ook konden schuilen. Verder naar het oosten tekent zich de inham de Braakman af, vergroot na de stormvloed van 1375, 1394 en 1404. De kerken dan wel kerktorens van vijf overstroomde dorpen steken boven het water uit. Van slechts twee vermeldt de kaart de naam: 'Vraendyc' (Vremdijke) en 'Willemskercke'. Beide dorpen raakten onder water ten gevolge van het bezwijken van een sluis in 1488. Vremdijke werd herdijkt in 1497; dus is het de vraag waarom het toch als overstroomd op deze kaart staat. Misschien is een oudere kaart als voorbeeld gebruikt.

De wateren op de kaart worden druk bevaren door allerlei schepen. De grote schepen lijken voor anker te liggen aangezien de zeilen niet gehesen zijn. Daarom is wel gesuggereerd dat het om wachtschepen zou gaan die tol moesten innen, maar daar kunnen vraagtekens bij worden geplaatst.

Zeker voor de afgebeelde steden en dorpen geldt dat de kaart eerder aantrekkelijk is door haar schilderachtigheid dan betrouwbaar wat betreft de topografie. Elke kerk heeft een eigen 'gezicht' gekregen, soms met rode dakpannen, soms met blauwe leien. Echter, van alle in het begin van de zestiende eeuw bestaande woonkernen op Walcheren is maar een klein aantal in beeld gebracht. Op Zuid-Beveland daarentegen is deze verhouding wel juist. Het Walcherse Westkapelle is afgebeeld als een zwaar ommuurde stad, maar de werkelijkheid was anders: de plaats beschikte weliswaar over stadsrechten, maar was zeker niet ommuurd. Veel kleine elementjes maken dat de toeschouwer niet snel uitgekeken raakt op de kaart. Zo lijkt de zuidwestkust van Walcheren op twee plaatsen al versterkt door middel van paalhoofden; zien we aan de kust ten noorden van Westkapelle een toren ('de cape'); staat er een blok- of wachthuis ('Blochuys') ten zuiden van Arnemuiden bij de Arnemond; en is ten oosten van Terneuzen ('Ter Noosen') te zien dat daar de Axelsevaart kon worden afgesloten met een hekwerk en een sluis.

Het accent van de kaart mag dan liggen op de beide Scheldearmen, en bij de topografische betrouwbaarheid mogen dan vraagtekens worden gezet, feit is wel dat deze Scheldekaart voor enkele plaatsen de eerste en soms ook de enige afbeelding is voordat ze ten gevolge van zestiende-eeuwse stormvloedvoorgoed van de kaart zouden verdwijnen.

- M.K.E. Gottschalk en W.S. Unger, 'De oudste kaarten der waterwegen tussen Brabant, Vlaanderen en Zeeland', in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, dl. LXVII nr. 2 (1950), 146-164.
- E. Klompmaier, *De Scheldekaart van Rupelmonde tot aan het Zwin en het eiland Wulpen (1468) en de Scheldekaart van Rupelmonde tot aan de zee (1504/05). Een digitale analyse*. (Masterscriptie Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Vakgroep geschiedenis 2012-2013), Gent 2013.

2 | Half land, half water. Zuid-Beveland in 1542, 1543

Dit is een van de oudste kaarten van Zuid-Beveland: een kaart uit 1542 of 1543, met daarop het eiland voor ongeveer de helft onder water. Waarschijnlijk is daar, in het overstroomde deel van Zuid-Beveland, ook het doel van de kaart te vinden.

In een familiearchief in Brussel bevindt zich een kaart van het zestiende-eeuwse Zuid-Beveland die met enige onduidelijkheid is omgeven. De maker is vermoedelijk Cornelis van Zuerendonck sr., het jaar van ontstaan 1542 of 1543. Wie de kaart aandachtig bestudeert kan vermoeden welk doel de kaartmaker voor ogen heeft gehad.

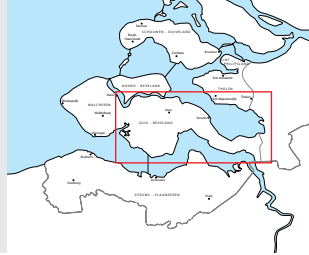
Buiten Zuid-Beveland is van de andere eilanden slechts de kustlijn zeer schetsmatig verbeeld; van de 'vaste wal' is alleen Bergen op Zoom ('Bergen') aangeduid. Voor de noordwestkust van Zuid-Beveland zien we het eiland Wolfaartsdijk met vier kerken als aanduiding van even zoveel dorpen. Ten zuiden van Zuid-Beveland tekent zich een driehoekige zandplaat ('De Plate') af met daaronder een geul in de Westerschelde die 'Den Brouwer' wordt genoemd.

De westelijke helft van Zuid-Beveland is op de kaart grotendeels droog. We zien de oude eilandkern met Goes en Biezelinghe als de belangrijkste (haven)plaatsen en daartegenaan, in het noordwesten, westen, zuidwesten en zuidoosten, de jongere polders. Die liggen allemaal binnen hun in reliëf getekende dijken. De oostelijke helft van het eiland ligt voor het overgrote deel onder water, en daar is het de kaartmaker naar alle waarschijnlijkheid om te doen. Ook overstroomd is 'tLant van Borssele' met zes kerken dan wel dorpen. De kaarttekenaar situeert Borsele in het westen van Zuid-Beveland, terwijl het in werkelijkheid in het zuidwesten lag. Net als Borsele ligt ook Oostende, ten zuidwesten van Biezelinghe, onder water. Te midden van al het water in het oosten zijn twee kleine gebieden droog gebleven: een eilandje met alleen Reimerswaal in het noorden en een driehoekig poldergebied met de kerken van de dorpen Hinkelenoord, Bath ('Het Bat') en Agger

[Zuid-Beveland]

Cornelis van Zuerendonck sr. (vermoedelijk); 1542-1543 | schaal: ca. 1:50.000
manuscript; gekleurd; 43 x 87 cm. | het noorden boven
Algemeen Rijksarchief Brussel, Familiearchief Overschie de Neeryssche,
carton 439, nr. 8590

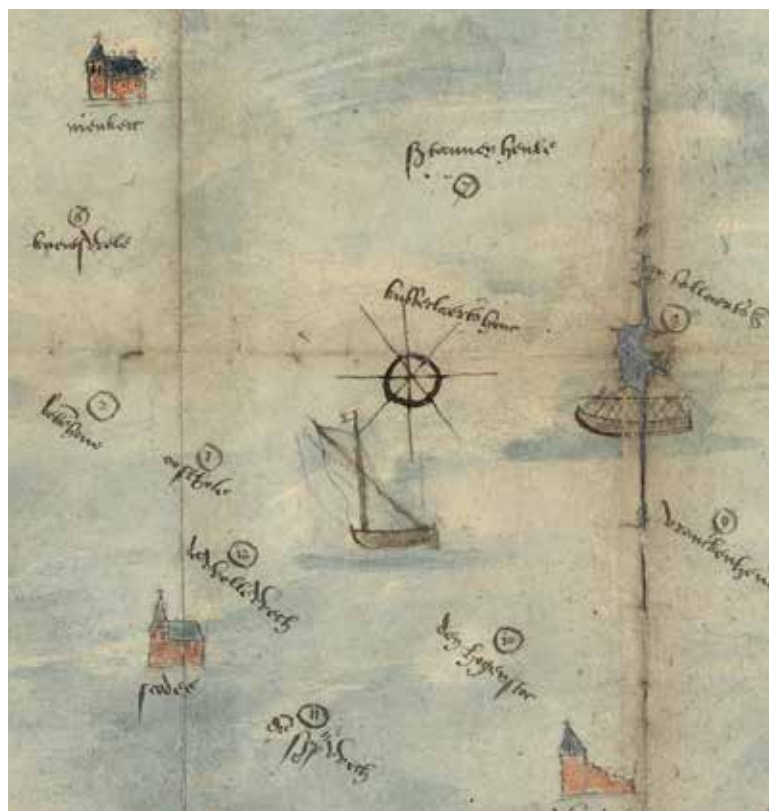
> Zuid-Beveland

(‘Den Agger’) in het zuidoosten. Voor het overige is dit deel van Zuid-Beveland overstroomd of ‘drijvende’. De vroegere dijken die het moesten beschermen zijn op de kaart te herkennen als enkele series van ovale kraaltjes – maar dan wel kraaltjes zonder ketting. Van de verdronken dorpen staan de kerken overeind, hoewel enkele gebouwen zo te zien al in een meer of minder ruïneuze staat verkeren. Kijk maar naar Duvenee, Tolsende, Rilland, Ouderdinge, Everswaard en Assemansbroek (‘Den Bruck’). Het lijkt wel of van de kerk van Kreke in het uiterste oosten van het verdronken land alleen de plattegrond is afgebeeld. Fier overeind daarentegen staat het tolhuis van Yersekeroord, schuin tegenover Bergen op Zoom.

De in 1542 of 1543 in kaart gebrachte situatie was het gevolg van overstromingen van nog geen vijftien jaar tevoren. In 1530 had de Sint-Felixvloed het gebied geteisterd. Slecht onderhouden dijken hadden het water toen niet kunnen keren. Bovendien was binnendijs veel grond vergraven en verdiept ten gevolge van zout- en turfwinning uit veen, waardoor het binnenstromende

water zich gemakkelijk een weg had kunnen banen. Een oppervlakte land van circa 4.000 hectare was verloren gegaan. Twee scheepjes duiden er op dat dit verdronken land in 1542 of 1543 bevaarbaar was – althans bij hoogwater. Andere gegevens op de kaart wijzen er op dat het bovendien, bij laagwater, begaanbaar was. Wie goed kijkt kan namelijk twaalf genummerde en van naam voorziene locaties ontdekken. Nummer één, ten westen van het linker scheepje, draagt de naam van Oostheul (‘Oost-hole’). Met de wijzers van de klok mee gaande volgen dan elf locaties, met als twaalfde en laatste de Wolleweg (‘Wollewech’) ten zuidwesten van datzelfde scheepje. De twaalf cirkelen rond een punt met de naam ‘Kubbeclaertshouc’ dat op de kaart gemarkeerd is met een soort windroos. Het gaat om twaalf bakens of palen rondom een centraal bolbaken, een cilinder- of ruitvormig baken op een extra hoge paal. Deze bakens waren hier in 1542 geplaatst in de vers afgezette klei en genoemd naar herkenningspunten van het landschap van vóór de overstroming. Ze moesten dienen om de vroegere rechten van keizer Karel V in dit gebied van de zo geheten Wilde Moeren af te bakenen en voor de toekomst vast te leggen. Het wijst erop dat men bezig was plannen te beramen voor herdijking. Nieuwe stormvloedten zoals de Sint-Pontiaansvloed van 1552 en de Allerheiligenvloed van 1570 maakten echter dat die plannen voorlopig niet uitgevoerd konden worden. Toen het decennia jaren later uiteindelijk tot herdijking van het zuidelijk deel van het verdronken land kwam, werd een nieuw landschap geschapen waarin maar heel weinig herinnerde aan de situatie van vóór de rampzalige stormvloedten.

- C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen*, Assen 1971 (herdruk: Krabbendijke 1982).
- C. Dekker en R. Baetens, *Geld in het water. Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloedten in de 16^e eeuw*, Hilversum 2010.

Bakens rondom centraal bolbaken ‘Kubbeclaertshouc’

3 | Een panoramisch beeld van Walcheren. Rondgekeken door Anthonis van den Wijngaerde

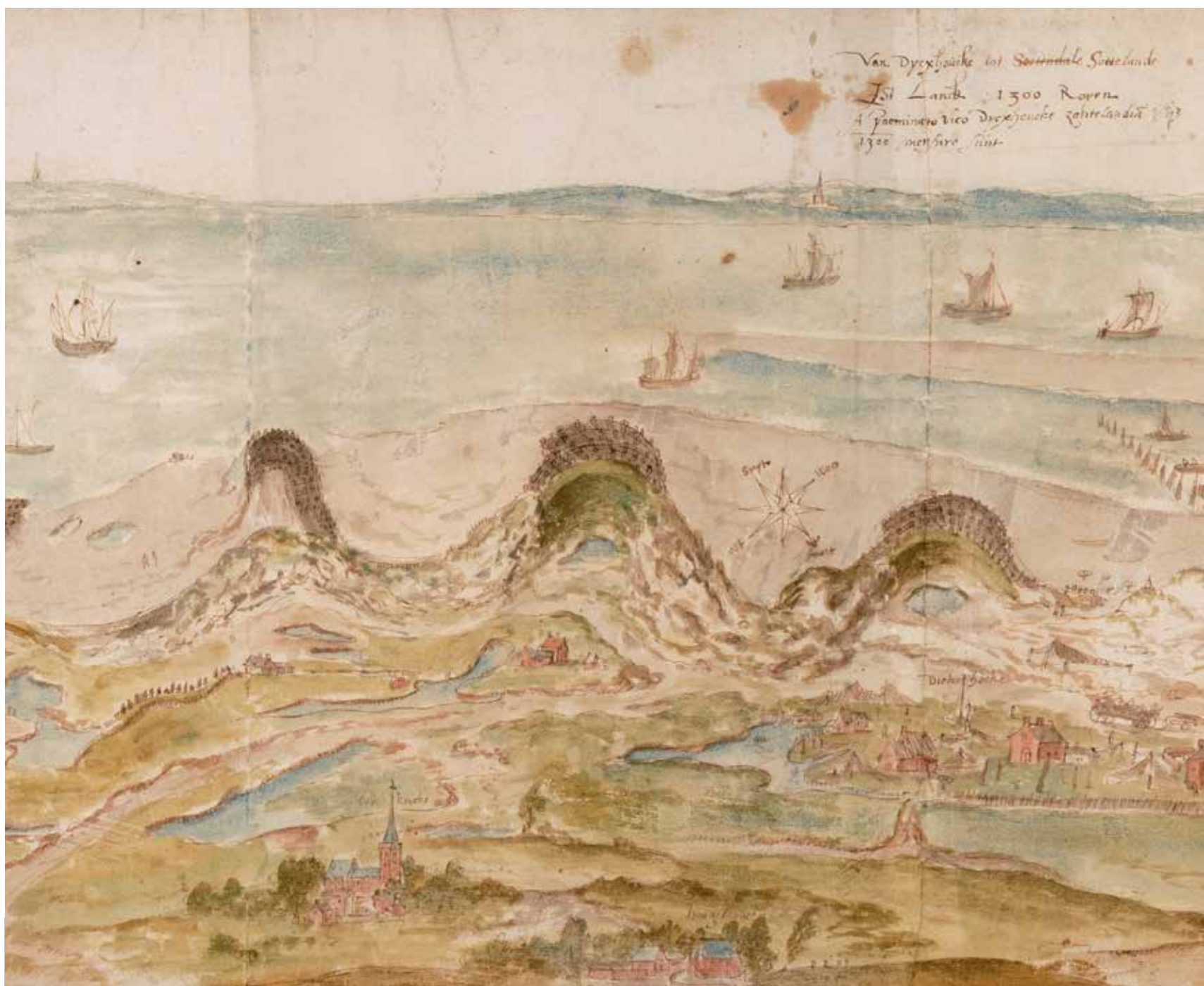
Het is de vroegste cartografische afbeelding van het grootste deel van Walcheren, het wordt beschouwd als een betrouwbare weergave en het is zonder twijfel de meest schilderachtige voorstelling van het eiland. Genoeg redenen om met bijzondere aandacht te kijken naar het *Panorama van Walcheren* uit circa 1550.

Het is ruim tien meter lang en ruim veertig centimeter hoog. Van oudsher wordt het panorama van Walcheren dat de Antwerpse kunstenaar Anthonis van den Wijngaerde rond 1550 tekende en schilderde, betiteld als 'Zeelandiae descriptio' ofwel: beschrijving van Zeeland. Maar omdat hij in feite alleen Walcheren afbeeldde – voor hem en zijn tijdgenoten was Zeeland weinig anders dan Walcheren als het belangrijkste Zeeuwse eiland –, wordt het gewoonlijk het *Panorama van Walcheren* genoemd. Als stond hij op de Middelburgse Abdijtoren, de Lange Jan, zo heeft de maker zijn blik in alle richtingen laten rondgaan, tot aan en soms tot voorbij de kust. Met welk doel en in wiens opdracht deze panoramakaart werd gemaakt, is niet duidelijk. Van den Wijngaerde (circa 1525-1571) heeft op meer plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden getekend en is ook bekend van stadsgezichten van Londen en van Italiaanse en Spaanse steden.

Wij kiezen hier een fragment met de zuidwestkust van Walcheren, het kustgedeelte tussen Dishoek en Zoutelande. Helemaal

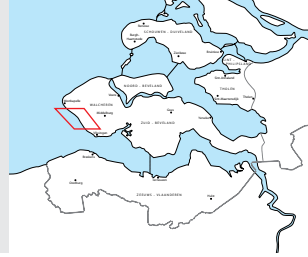
bovenaan staat geschreven: 'Van Dycxhoucke tot Soutelande ist lanck 1300 royen'. Dat wil zeggen: de afstand Dishoek-Zoutelande bedraagt 1300 roeden ofwel – niet ver bezijden de werkelijkheid – ruim 4,5 kilometer. In plaats van 'Soutelande' schreef de tekenaar trouwens eerst: 'Soetendale' (toentertijd een nonnenklooster onder Serooskerke). Dezelfde tekst wordt in het Latijn herhaald. Onder de tekst bestaat de horizon uit de Vlaamse kust met twee kerktorens. We zien grotere schepen in de Scheldemonding en kleinere (vissers)boten in een geul onder de Walcherse kust, waarvan er drie dichtbij een staand net. Ook op het strand liggen enkele bootjes. Dat de visserij belangrijk was valt ook af te leiden uit de netten die hier en daar in de duinen te drogen hangen. Daarmee zijn we terechtgekomen bij de twee onderdelen van de afbeelding waarop we iets uitvoeriger ingaan: de duinkust en de dorpen op de voorgrond.

De op dit fragment afgebeelde duinen lijken minder hoog en steil dan vandaag, maar wel breder dan thans. Toch stond dit gedeelte

Zeelandiae descriptio [fragment Dishoek-Zoutelande]

Anthonis van den Wijngaerde; ca. 1550 | schaal: ca. 1:4.000 (in lengterichting)
manuscript; gekleurd; 43 x 1023 cm. | panorama
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, c:lv:14170864

› Walcheren

van de duinkust al vroeg onder druk. Al in 1422 werd geconstateerd dat de duinen bij Zoutelande en Dishoek ernstig 'verwayt' waren. Vooral in Zoutelande was men in de zestiende eeuw bezorgd over de gevaarlijke situatie en drong men aan op maatregelen. In 1546 besloot men om te experimenteren met de aanleg van rijswerk om het verwaaiende zand vast te houden. Of dit experiment ook werkelijk plaatshad, is de vraag. Wel zien we op het panorama kunstmatig versterkte duingedeeltes bij Dishoek, links en rechts van de op het strand getekende windroos. Overigens illustreert de naam Dishoek met de betekenis van Dijkshoek dat hier al vroeg kustversterking werd aangebracht.

Tenslotte richten we de blik op de voorgrond. Daar zien we van links naar rechts zes plaatsen genoemd: Koudekerke, Hoogelande, Dishoek, Krommenhoeke, Biggekerke en Werendijke, alle zes flink in het groen. Hun voorkomen op dit panorama is belangrijk, omdat het de eerste, redelijk betrouwbare afbeelding is van alle toenmalige kerken met hun naaste omgeving. Interessant is onder meer de situatie in Hoogelande en Krommenhoeke, met in beide gevallen de kerk op een rond en zo te zien ommuurd kerkhof. Van sommige kerken op Van den Wijngaerde's panorama is dit tevens de laatste afbeelding. Enkele decennia later namelijk werden tijdens de Opstand tegen Spanje de meeste kerkgebou-

wen op Walcheren meer of minder zwaar beschadigd. In een aantal gevallen noopte geldgebrek vervolgens tot afbraak, waarna de inwoners zo'n kerkdorp de rug toekeerden en zich vestigden in dorpen waar de kerk was behouden, zoals Koudekerke en Biggekerke. De dorpen Hoogelande, Krommenhoeke en Werendijke vervielen tot gehuchten of minder. Alleen in Hoogelande bleef een deel van de kerk als ruïne gespaard; deze werd in 1964-1965 tot een kapel omgevormd.

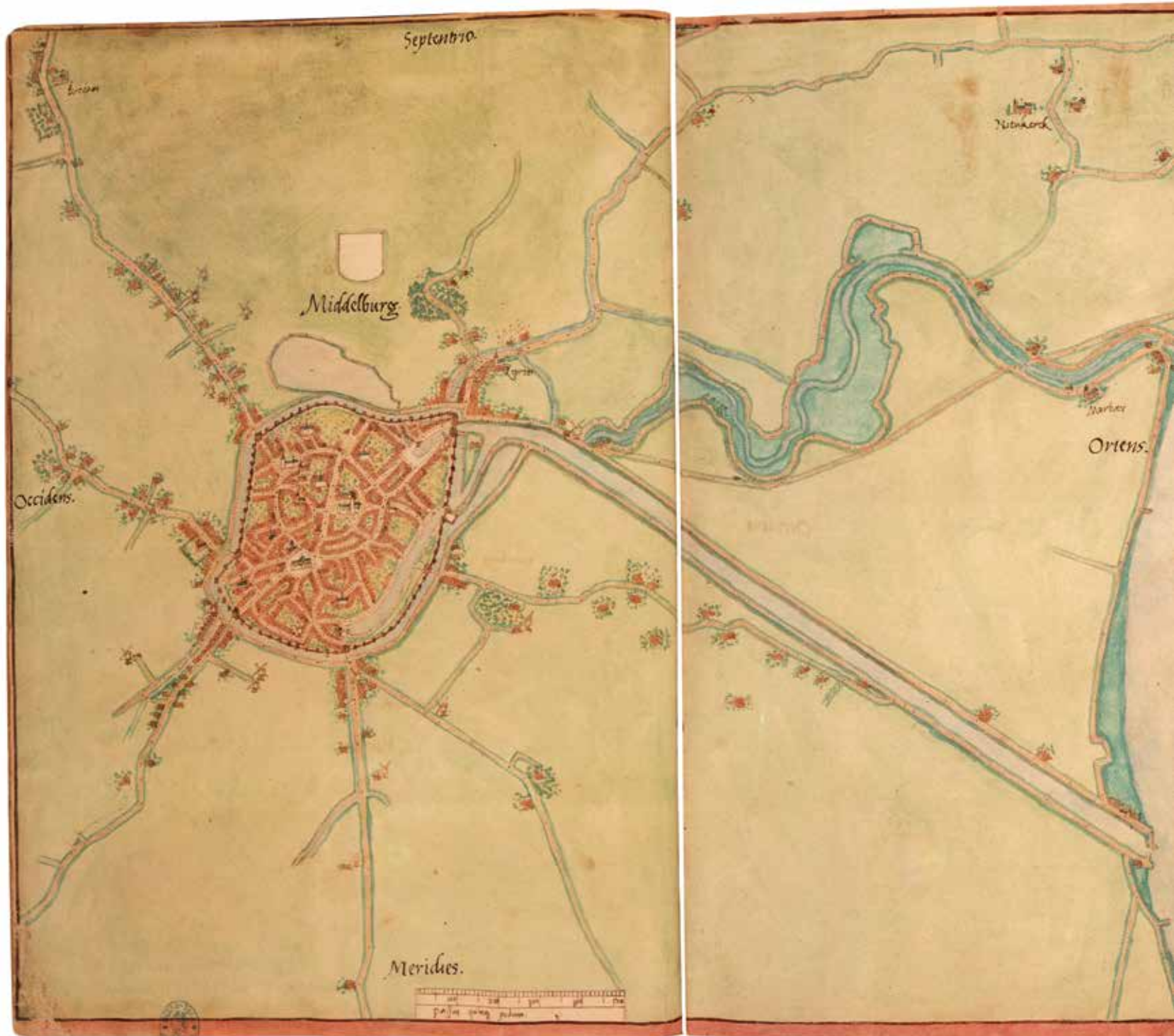
Het mag duidelijk zijn: Van den Wijngaerde's panorama vormt een belangrijke bron van informatie over het zestiende-eeuwse Walcheren; een bron waarop je niet snel bent uitgekeken.

- K. Bos en J.W. Bosch, *Landschapsatlas van Walcheren. Inspirerende sporen van tijd*, Koudekerke 2008.
- A.P. de Klerk, *Van Boudewijnskerke tot Zanddijk. Over tien gekrompen dorpen in de gemeente Veere*, Domburg 2006.

4 | Middelburg en omgeving.

In kaart gebracht door een keizerlijk/koninklijk geograaf

Kort na het midden van de zestiende eeuw klaarde Jacob van Deventer een enorme klus: hij bracht ruim 250 steden in de toenmalige Nederlanden in kaart. Hij deed dat in opdracht van koning Filips II. De kaarten moesten vooral militaire belangen dienen. Ook van Middelburg en directe omgeving maakte Van Deventer een kaart, waarop de stad met haar recent gegraven uitweg naar open water en de voorhaven Arnemuiden staan afgebeeld.

Van Deventer (circa 1500-1575) heeft het maken van een plattegrond van Middelburg – geografisch gezien – ruim opgevat. Hij heeft de stad afgebeeld als een spin in het web van landwegen die in alle richtingen uitwaaiëren. De meeste wegen volgen de loop van de hogere kreekruigen die Walcheren doorsnijden. Parallel aan twee van deze landwegen zien we ook een verbinding over water: één zo'n watergang gaat in noordoostelijke richting naar Veere, de andere – waarvan alleen een aanzet is getekend – loopt in zuidwestelijke richting naar Koudekerke. Ten oosten van de stad, op een vooruitspringend deel van de Walcherse ringdijk, ligt Arnemuiden, dat aanvankelijk als voorhaven van Middelburg functioneerde. Tussen beide plaatsen kronkelt de rivier de Arne,

besloten tussen twee dijken en in een op sommige plekken breed rivierbed. Een andere verbinding tussen Middelburg en Arnemuiden is het bijna rechte Arnemuïds voetpad dat halverwege, in de buurt van Mortiere, via een brug de Arne kruist. In sterk contrast met de kronkelige Arne staan ook de kaarsrechte lijnen van het havenkanaal dat de stad verbindt met open water. Dat havenkanaal, alternatief voor de steeds minder efficiënte verbinding over de aanvankelijke levensader de Arne, was in 1535 gereedgekomen.

Middelburg zelf ligt besloten in haar ommuring. Die is nauwkeurig in beeld gebracht – niet verwonderlijk gezien het militaire doel van de kaart. Met uitzondering – zo lijkt het – van een kleine onderbre-

Middelburg; Armuyen [netkaart]

Jacob van Deventer; ca. 1550-1575 | schaal: ca. 1:8.000 | manuscript; gekleurd; 43 x 73 cm. | het noorden boven
Madrid, Biblioteca Nacional, MS Res 200, nr. 4, f. 8v.-9r.

> Walcheren

king in het zuidwesten wordt de stad omringd door een met meer dan zeventig waltorentjes versterkte muur. Zeven stadspoorten beheersen de toegangswegen over land en over water. Opvallend is de cirkelvorm in het hart van de stad. Daarbinnen lag de eveneens cirkelvormige burg uit de late negende eeuw: een aanvankelijk door een wal en een gracht omgeven verdedigingswerk. Ook ziet men daar de abdij. Net buiten de cirkel ligt in het zuidwesten de grote markt met het stadhuis en de Westmonsterkerk. Het voert te ver om alle andere belangrijke gebouwen te noemen; die zijn onder meer herkenbaar aan de blauw gekleurde dakbedekking van waarschijnlijk leien. Ze zijn ook terug te vinden op en te identificeren aan de hand van een kleine inzetkaart rechtsonder. Daar worden ze wel met naam genoemd. Binnen de stedelijke ommuring ligt in het oosten de oude haven. In het zuiden strekt zich de nieuwe haven uit, rond 1540 aangelegd in het verlengde van het in 1535 geopen-de havenkanaal. Een opvallend element net buiten de ommuring wordt gevormd door het molenwater of de houwer (zoals ook staat vermeld op de kleinere bijkaart). Net als veel andere plaatsen in

het Deltagebied beschikte Middelburg hiermee over de mogelijkheid om met behulp van een getijdenmolen energie op te wekken. Bij vloed stroomde de kom vol en bij eb leeg. Bijkomend effect van het uitstromende water was

dat de haven schoon en voldoende diep bleef. Middelburg telde twee van dergelijke molens: één dichtbij de oude haven, de andere aan het einde van de nieuwe haven.

Buiten de stad zijn enkele gehuchten met naam aangeduid: Brigdamme ('Bredam') ten noordwesten van Middelburg, Nieuwerkerke ('Nieukerck') ten noordwesten van Arnemuiden en Mortiere ('Mortier') ten zuidwesten van Arnemuiden. Hoewel geen gehucht staat ook het van een kapel voorziene leprozenhuis ('Leprosi' of me-laatsen) ten noordwesten van de hoofdstad op vergelijkbare manier aangegeven. Tussen de afgedamde Arnemonding en Arnemuiden, op buitendijkse grond, heeft Van Deventer twee rijen gebouwen getekend. Dat zijn naar alle waarschijnlijkheid de zoutketen, waar zout werd verwerkt. In het buitengebied zijn ook ettelijke windmolens te zien. Wie goed telt kan er in de nabije omgeving van Middelburg tenminste vijftien ontdekken. Wie verder rondkijkt kan ten oosten van Middelburg, op de zuidelijke Arnedijk, de stedelijke galg zien afgebeeld. Buitendijks voor Arnemuiden heeft Van Deventer een tiental hoofden getekend. Die vormen een aanwijzing voor de zware stroomaanvallen op dit gedeelte van de Walcherse kust, maar ze werden bovendien gebruikt als steigers voor het laden en lossen van schepen. Een opvallende bocht in de Walcherse ringdijk net ten noorden van de mond van het havenkanaal moet wel een herinnering zijn aan een vroegere dijkdoorbraak in de vorm van een weel. Op de minuut- of ontwerpversie van de kaart staat ter plekke een kom water getekend.

Met enig speurwerk valt op Van Deventers kaart ten slotte nog een wonderlijk, onopvallend maar significant symbool te ontdekken: een dun kronkellijntje. In Middelburg is dat te zien dichtbij

het noordelijke uiteinde van het havenkanaal, maar alleen op de minuutversie van de kaart, niet op de netkaart. Hetzelfde symbool tekent Van Deventer (en ook alleen op de minuutversie) in de westelijke dijk van het kanaal, ongeveer halverwege de stad en het open water. Bestudering van andere gegevens wijst uit dat het symbooltje door Van Deventer is gebruikt om een uitwateringspunt aan te duiden. In dit geval zou het kunnen wijzen op een sluis die buiten de Middelburgse Noorddampoort lag en op de zogeheten sluis van Mannezee. Beide sluizen speelden een rol in de uitwatering van Walcheren en waren blijkbaar dusdanig van strategisch belang dat ze niet onopgemerkt bleven.

- A.P. de Klerk, 'Middelburg en Arnemuiden', in: C. Koeman en J.C. Visser, *De stadplattegronden van Jacob van Deventer. Map 7: Nederland, Zeeland, Alphen aan den Rijn*, 1995.

Boven: Symbool (op de minuutversie van de kaart) voor uitwateringssluys bij de Noorddampoort. Onder: Symbool (op de minuutversie van de kaart) voor uitwateringssluys van Mannezee

Colofon

Uitgave

WBOOKS, Zwolle

info@wbooks.com

www.wbooks.com

i.s.m.

Zeeuws Archief

info@zeeuwsarchief.nl

www.zeeuwsarchief.nl

en

Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland

info@scez.nl

www.scez.nl

Tekst

Dr. A.P. de Klerk

Vormgeving

Frank de Wit, Zwolle

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij genereuze bijdragen van het Prins Bernhard Cultuurfonds Zeeland, het Van de Velde Publicatiefonds, Stichting Het Zeeuwse Landschap en Gemeente Reimerswaal.

© 2015 WBOOKS / dr. A.P. de Klerk

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2015.

ISBN 978 94 625 8077 0

NUR 904, 693

Over de auteur

Dr. A.P. de Klerk (1949) studeerde en doceerde historische geografie, eerst aan de Vrije Universiteit, en vervolgens aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1995 was hij werkzaam als consultant regionale geschiedbeoefening Zeeland, vanaf 2001 in dienst van de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ); laatstelijk, tot zijn pensionering in 2013, als adviseur cultuurhistorie en landschap. Hij promoveerde in 2003 op het proefschrift *Het Nederlandse landschap, de dorpen in Zeeland en het water op Walcheren. Historisch-geografische en waterstaatshistorische bijdragen*.

